

Stemvrijheid en stemgeheim

Eroderende waarborgen van het verkiezingsproces?

Ron de Jong¹

Stemvrijheid en stemgeheim garanderen dat kiezers in eerlijke verkiezingen hun stem zonder beïnvloeding of pressie in het geheim kunnen uitbrengen. Na de grondwetsherziening in 1983 is de stemvrijheid niet meer in de Grondwet verankerd. Maar ook het stemgeheim wordt in Nederland minder strikt uitgelegd dan in internationale context. Naast de opkomst van de ‘stemfie’, die als een inbreuk op het stemgeheim kan worden gezien, zijn er in de toekomst wellicht nog nieuwe en omvangrijkere inbreuken op de waarborgen van het stemgeheim en de stemvrijheid te verwachten, zoals bijvoorbeeld het internetstemmen voor Nederlanders in het buitenland. Deze ontwikkelingen dragen ertoe bij dat het stemgeheim in Nederland ernstig onder druk komt te staan.

Stemvrijheid en stemgeheim zijn twee belangrijke waarborgen voor eerlijke verkiezingen. Ze garanderen dat kiezers hun stem zonder beïnvloeding of pressie in het geheim uitbrengen. Sinds 1983 is het stemgeheim in de Grondwet verankerd: ‘De verkiezingen worden gehouden bij geheime stemming’. Hiermee bedoelde de grondwetgever ‘dat elke kiezer het recht heeft om geheel voor zichzelf te houden op wie hij zal stemmen, stemt of heeft gestemd’.² De kiezer kan zijn keuze geheim houden, maar hoeft dat niet te doen. Hij mag van te voren aankondigen op wie hij gaat stemmen en hij mag het achteraf van de daken schreeuwen.

Tijdens de grondwetsherziening van 1983 zondeerde de regering het beginsel van vrije verkiezingen, zoals de stemvrijheid toen werd genoemd, af van het stemgeheim. De regering achtte stemvrijheid, de mogelijkheid om vrij van pressie een stem uit te brengen, wel van groot belang, maar wilde het niet in de Grondwet waarborgen. In de praktijk gaan deze twee waarborgen echter vaak hand in hand. Is het stemgeheim niet gewaarborgd, dan is de stemvrijheid vaak ook in het geding en omgekeerd.

In internationale electorale standaarden wordt het stemgeheim veel strikter omschreven dan in Nederland

gewoon is. Zo stelt de OVSE: ‘The principle of secrecy of the vote requires that election regulations underline that secret voting is not only a right on the part of the voter, but an absolute obligation’.³ Hier is het stemgeheim meer dan alleen een recht; het is verplichtend. De European Commission for Democracy through Law, beter bekend als de Venice Commission, stelt zelfs dat uit vrije wil bekendgemaakte stembiljetten ongeldig verklaard moeten worden.⁴

In Nederland wordt het stemgeheim niet zo streng geïnterpreteerd als in internationale electorale standaarden. Zo ziet minister Ronald Plasterk van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties weinig bezwaar tegen de trend van de ‘stemfie’. Bij deze term gaat het echter niet alleen om zelfgenomen foto’s van kiezers in het stemhokje – een tamelijk onschuldige bezigheid – maar om het fotograferen van het ingevulde stembiljet dat vervolgens voor iedereen zichtbaar wordt gemaakt op bijvoorbeeld Twitter of Facebook.⁵ Een praktijk die volgens bovengenoemde internationale standaarden tot ongeldigverklaring van de stem moet leiden.

De tolerante houding van de minister tegenover de ‘stemfie’ had tot gevolg dat de Stichting Bescherming Bur-

Auteur

1. Dr. R. de Jong is onderzoeker bij de Kiesraad. Hij schrijft dit artikel op persoonlijke titel.

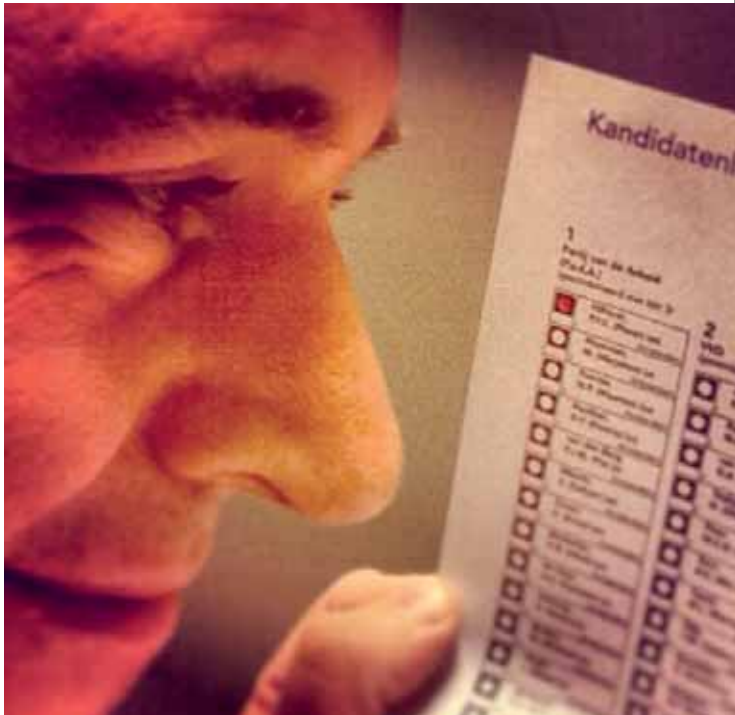
Noten

- Art. 53 Gw; *Kamerstukken II 1978/79*, 14223, 6, p.4.
- OSCE/ODIHR, Guidelines for reviewing a legal framework for elections, Warsaw

January 2001, p. 28.

- European Commission for Democracy through Law. Code of good practice in electoral matters (2002), I, §4a.
- BZK, Nieuwsbrief 5 Verkiezingen leden

van de Gemeenteraad en Europees Parlement 2014 (21 januari 2014). In een radio-interview liet Minister Plasterk zich in soortgelijke bewoordingen uit.

Gemeenteraadsverkiezingen 2014, selfie minister Asscher © ANP

gerrechten en de persoon Lucas Kruijswijk een kort geding tegen hem aanspannen met als eis dat de minister de Kieswet zou naleven. Daarvoor diende hij de gemeenten mede te delen dat een 'stemfie' niet is toegestaan. Die maakte volgens de eisers namelijk een zodanige inbreuk op het stemgeheim dat de weg vrijkomt voor pressie en omkoping. Op 9 mei oordeelde de rechter echter dat 'stemfies' niet zijn verboden in de Kieswet en dat de minister zijn uitlatingen over de toelaatbaarheid niet hoeft te rectificeren. Wel stelde de rechter dat de nadelen van de 'stemfie' zwaarder wegen dan de voordelen.⁶

Naast 'stemfies' zal de toekomst wellicht nog nieuwe en omvangrijkere inbreuken op de waarborgen van het stemgeheim en de stemvrijheid laten zien. Zo ijvert de VVD bij monde van Kamerlid Joost Taverne al enkele jaren voor internetstemmen voor Nederlanders woonachtig in het buitenland. Daarnaast heeft Minister Plasterk het voornemen een permanente registratie voor kiezers in het buitenland op te zetten. De verwachting is dat het electoraat buiten Nederland daardoor fors zal toenemen. Hoeveel precies weet niemand, maar het potentieel ligt naar verwachting rond de 700 000.⁷ Dat zijn er aanzienlijk meer dan de 40 493 kiesgerechtigden die zich in 2012 voor de Tweede Kamerverkiezing lieten registreren. En ze zullen bijna allemaal per brief of, wanneer Taverne's wens wordt gehonoreerd, per internet stemmen.

Stemvrijheid en stemgeheim worden dus niet alleen op verschillende manieren geïnterpreteerd, ze lijken ook op hun retour. In dit artikel wil ik verleden, heden en toekomst van stemgeheim en stemvrijheid bekijken.

Stemvrijheid en stemgeheim vastgelegd (1896)

De eerste Kieswet, die van 1850, kende een beperkte opvatting van stemvrijheid en stemgeheim. Deze had vooral betrekking op het tellen van de stemmen zodat

een stembriefje niet tot een kiezer kon worden herleid, maar niet op het invullen van het stembriefje. De kiezers ontvingen hun stembriefje thuis en vulden het daar in. Op verkiezingsdag gingen ze naar het stemlokaal en deden het briefje in de stembus. Stembokjes of schrijfgerei ontbraken daar. Het gevolg van deze opzet was dat invloedrijke personen de kiezers thuis bezochten om te 'helpen' bij het invullen van de stembriefjes. Onderweg naar het stembureau werden kiezers soms onder druk gezet hun stembriefje te tonen en werden de opgeschreven namen doorgestreept en vervangen door andere namen.

Stemvrijheid en stemgeheim waren in de tweede helft van de negentiende eeuw nauwelijks gewaarborgd. Toch was er bij de behandeling van de eerste Kieswet wel over gesproken, maar alleen met betrekking tot de vraag of stembriefjes niet herleid konden worden tot kiezers. Minister Thorbecke, de indiener van het wetsvoorstel, wilde namelijk ondertekende stembriefjes geldig verklaren. Hij was van mening dat het de kiezer vrij stond om bekend te maken op wie hij had gestemd: 'Dat te verbieden kan de bedoeling niet zijn. Het geheim van de stemming is eenvoudig dit, dat de stemmen *kunnen* geheim blijven'.⁸

Veel Kamerleden waren het met deze opvatting niet eens. Het stond weliswaar iedereen vrij om bekend te maken op wie hij had gestemd, maar het bewijs dat die persoon de waarheid sprak ontbrak. Een ondertekend stembiljet leverde dat bewijs wel. Omkoperij zou daardoor worden gestimuleerd. Door het stembiljet te ondertekenen, kon de omgekochte kiezer immers bewijzen dat hij zijn deel van de afspraak was nagekomen. Een kleine meerderheid van de Kamer bleek om deze reden tegen dit onderdeel van het wetsontwerp gekant. Bij amendement werd bepaald dat ondertekende stembriefjes ongeldig waren.⁹

Stemvrijheid en stemgeheim worden niet alleen op verschillende manieren geïnterpreteerd, ze lijken ook op hun retour

De eerste jaren na de invoering van de Kieswet van 1850 waren stemvrijheid en stemgeheim nauwelijks onderwerp van debat. De opkomsten waren laag en de aftredende Kamerleden werden met grote meerderheden herkozen. Omkoperij, pressie of geweld waren zeldzame verschijnselen. Dat veranderde vanaf halverwege de jaren 1860 met de opkomst van partijen en een groeiende polarisering tijdens verkiezingen.¹⁰ In toenemende mate werden kiezers onder druk gezet om de naam van een bepaalde kandidaat op het stembriefje te schrijven. In reactie hierop beschouwden steeds meer Kamerleden de geheime

Abraham Kuyper, oprichter van de Anti-Revolutionaire Partij, stelde in 1879 dat stemmen hetzelfde was als getuigen en dat was niet mogelijk wanneer een kiezer zijn keuze geheim hield

stemming als een noodzakelijke grondslag van het kiesrecht, maar in de Kieswet veranderde voorlopig weinig. Het stemgeheim dwingend opleggen, ging veel afgevaardigden te ver.¹¹ Sommige politici vonden dat ook niet wenselijk. Moest een kiezer niet gewoon voor zijn stem uitkomen? Abraham Kuyper, oprichter van de Anti-Revolutionaire Partij, stelde in 1879 dat stemmen hetzelfde was als getuigen en dat was niet mogelijk wanneer een kiezer zijn keuze geheim hield.¹²

De impasse tussen voor- en tegenstanders van uitbreiding van het stemgeheim werd doorbroken door een forse uitbreiding van het kiesrecht in 1896. Tijdens de behandeling van een nieuwe Kieswet maakten veel Kamerleden zich zorgen over de onzelfstandigheid en omkoopbaarheid van de nieuwe kiezers. De voorgestelde invoering van het stemhokje ondervond daarom brede steun. Voortaan ontving de kiezer zijn stembiljet pas in het stemlokaal en moest hij dat in het stemhokje invullen. De Kieswet van 1896 liet geen twijfel bestaan over het verplichte karakter van het stemgeheim. Artikel 69 bepaalde: aan de afgeschermden lesse naar, zoals het stemhokje toen heette, geschiedt 'de invulling van het stembiljet in het geheim'.¹³ In 1896 werden zo radicaal en volledig stemvrijheid en stemgeheim ingevoerd. In de twintigste eeuw werd in verschillende stappen deze volledigheid weer doorbroken. De eerste keer gebeurde dat met de invoering van het stemmen bij volmacht in 1928.

Volmachten en briefstemmen. Inbreuken op de waarborging van stemvrijheid en stemgeheim

De Kieswet van 1850 had uit vrees voor misbruik het stemmen bij volmacht verboden. Bij de invoering van het algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht in 1917 bleef dit verbod gehandhaafd, maar het werd wel steeds meer ervaren als een sta in de weg voor de volledige uitvoering van de opkomstplicht die tegelijkertijd was ingevoerd. Het doel van de opkomstplicht was namelijk ervoor te zorgen, dat de Tweede Kamer een spiegel werd van de opvattingen die onder het electoraat leefden. Daarvoor was deelname van alle kiesgerechtigden een vereiste. In 1928 werd om deze reden een zeer omslachtige regeling voor het verlenen van een schriftelijke volmacht ingevoerd. Het gebruik was beperkt. In 1948 werden slechts 1233 stemmen per volmacht uitgebracht, nog geen 0,1% van het totaal aantal geldige stemmen. Door versoepeling van de

voorwaarden liep dit op tot iets meer dan 2% in 1967. Een grote doorbraak in het stemmen per volmacht kwam in 1976 met de invoering van de onderhandse volmacht. Een kiezer kon nu een andere kiezer die bij hetzelfde stembureau stond ingeschreven machtigen tot het uitbrengen van zijn stem. Volmachtgever en gemachtigde hoefden slechts een daarvoor bestemd deel van de oproepkaart in te vullen en te ondertekenen. Het gevolg was een scherpe stijging van het aantal per volmacht uitgebrachte stemmen. Tijdens de verkiezingen van 1982, 1986 en 1989 lagen deze aantallen rond de 10% van het totaal aantal geldige stemmen.¹⁴ Sindsdien is daar weinig verandering in gekomen. In 2010 lag het percentage rond 12% en in 2012 op 10,5%.¹⁵

In 1985 werd in de Kieswet een nieuwe manier om te stemmen geïntroduceerd: de briefstem. Deze kieswetswijziging was het gevolg van de grondwetsherziening twee jaar eerder waarin het vereiste van ingezetenschap voor het kiesrecht werd opgeheven. Voortaan konden ook Nederlanders die in het buitenland wonen voor de Tweede Kamer en het Europees Parlement stemmen. Zij moeten zich daarvoor laten registreren en tegelijk aangeven hoe ze willen stemmen. Het overgrote deel kiest voor het stemmen per brief waarvoor ze stembiljet, een envelop om het stembiljet in te doen, een retourenvelop en een briefstembewijs ontvangen. Doordat bij briefstemmen elke vorm van toezicht ontbreekt, vormt deze manier van stemmen een potentiële bedreiging voor de stemvrijheid: de mogelijkheid om naar eigen inzicht een stembiljet in te vullen.

Slechts een klein deel van de Nederlanders in het buitenland laat zich registreren en brengt een stem uit. In 2012 betrof dat 35 898 kiezers, nog geen 0,4% van de totale opkomst. In een poging het aantal stemmen uit het buitenland te verhogen, werd in 2006 een experiment met internetstemmen uitgevoerd. Het bleef hier echter bij, omdat de roemloze aftocht van de stemcomputer in 2007 ook het einde betekende voor het internetstemmen.¹⁶

Stemvrijheid en stemgeheim tijdens de verschillende stadia van het verkiezingsproces

Hoewel stemvrijheid en stemgeheim nauw verbonden zijn, komt het belang van beide begrippen na de invoering van het stemhokje in 1896 hoofdzakelijk in verschillende fasen van het verkiezingsproces tot uiting. Stemvrijheid heeft betrekking op de fase vóór het stembiljet in de

6. ECLI:NL:RBDHA:2014:5657.

7. Kamerstukken II 2012/13, p. 58-4-10; Kamerstukken II 2012/13, 31142, 35, p.

1-3; Kamerstukken II 2012/13, 31142, 39, p.3.

8. Kamerstukken II 13 juni 1850.

9. Kamerstukken II, 13 juni 1850.

10. R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*, Hilversum 1999.

11. N. van Driel en R. de Jong, *De Tweede Kamerverkiezingen in vijftig stappen*,

Amsterdam 2014.

12. *De Standaard* 25 april 1879.

13. Art. 69 Kieswet 1896.

14. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistiek der verkiezingen 1982, 1986 en 1989*.

15. Kamerstukken II 2012/13, 31142, 34, p. 5.

16. *Kiezen op Afstand. Stemmen via Internet. Rapportage experiment Tweede Kamerverkiezingen 2006* (2007).

stembus verdwijnt. Het draait hier om de vraag of de vrije keuze van de kiezer op het stembiljet staat. Stemgeheim heeft vooral betekenis vanaf de ontvangst van het stembiljet tot het tellen van de stemmen. Kunnen omstanders meekijken wanneer een kiezer zijn stembiljet invult of zijn ingevulde stembiljetten herleidbaar tot een kiezer? In tabel 1 zijn de verschillende vormen van stemmen afgezet tegen de vraag of ze een inbreuk vormen op de waarborging van de stemvrijheid. Het gaat hierbij om een principiële vraag, niet om de vraag of die inbreuken vaak voor komen.

Tabel 1. Waarborging stemvrijheid

1850-1896	nee
1896-1976	ja
Onderhandse volmacht (1976)	nee
Briefstem (1985)	nee
Stemfie	ja/nee
Internetstemmen	nee

Alle stemvormen waarbij een stem buiten de beslotenheid van het stemhokje wordt uitgebracht maken schending van de stemvrijheid mogelijk. Bij een onderhandse volmacht, een briefstem of een internetstem is de gelegenheid ruimschoots aanwezig dat een kiezer gedwongen wordt een andere keuze te maken dan hij of zij voor ogen stond. Bij het fotograferen van het eigen stembiljet ligt dat minder duidelijk. De stem wordt immers in het stemhokje uitgebracht, maar door de mogelijkheid de kiezer te identificeren kan ook de stemvrijheid in het gedrang komen.

Alle stemvormen waarbij een stem buiten de beslotenheid van het stemhokje wordt uitgebracht maken schending van de stemvrijheid mogelijk

Tabel 2 laat zien dat het stemgeheim altijd goed is gewaarborgd vanaf het moment dat het stembiljet in de stembus verdween, maar dat de borging in de voorafgaande fase sterk wisselde. Tot de invoering van het stemhokje in 1896 betekende het thuis invullen van het stembriefje een forse inbreuk op de waarborg van het stemgeheim. Van 1896 tot heden was het stemgeheim bijna volledig. Stemmen per volmacht, briefstemmen en internetstemmen kunnen immers wel schendingen van het stemgeheim opleveren door de aanwezigheid van omstanders, maar het gaat dan meestal om een beperkte schending. Het fotograferen van het eigen stembiljet is wel een duidelijke schending van het stemgeheim. Vooral wanneer het ingevulde stembiljet identificeerbaar is

doordat het bijvoorbeeld tegelijk met een identiteitsbewijs is gefotografeerd.

Tabel 2. Waarborging stemgeheim tijdens verschillende fasen verkiezingsproces

	Invullen stembriefje	→ Stem-bus	→ Tellen
1850-1896	nee	ja	ja
1896-1976	ja	ja	ja
Onderhandse volmacht (1976)	ja/nee	ja	ja
Briefstem (1985)	ja/nee	ja	ja
Stemfie	nee	ja	ja
Internetstemmen	ja/nee	ja	ja

Wanneer beide tabellen worden gecombineerd dan wordt duidelijk dat elke manier van stemmen buiten het stemhokje een lichte of ernstige schending van de waarborgen van stemvrijheid of stemgeheim oplevert. De 'stemfie' leidt tot nieuwe complicaties doordat de schending van het stemgeheim zich in het stemhokje afspeelt.¹⁷ Het stemhokje als *black box* waaruit niets aangaande het uitbrengen van de stem naar buiten kan komen, bestaat hierdoor eigenlijk niet meer. De discussie rond het stemgeheim wordt zo teruggeworpen naar 1850 toen de Kamer debatteerde over de vraag of ondertekende stembriefjes ongeldig moesten worden verklaard. Is een gefotografeerd identificeerbaar stembiljet inhoudelijk immers niet hetzelfde als een ondertekend stembiljet?

Is het stemgeheim in Nederland dwingend?

Hoe erg is het dat een kiezer laat zien wat hij heeft gestemd? Houdt het stemgeheim alleen de mogelijkheid, maar niet de verplichting in een stem in het geheim uit te brengen of is het stemgeheim dwingend? Hoewel de huidige Kieswet zich daar niet expliciet over uitlaat, laten verschillende artikelen en de wetsgeschiedenis naar mijn mening zien dat het stemgeheim in Nederland dwingend is bedoeld. Zo waren ondertekende stembriefjes al in 1850 verboden en is tegenwoordig onthulling van de identiteit op het stembiljet reden om het ongeldig te verklaren.¹⁸

In 1989 vond een van de schaarse parlementaire discussies plaats over de vraag of het stemgeheim een recht of een plicht was. Aanleiding was het wetsontwerp voor een nieuwe Kieswet van Staatssecretaris D.IJ.W. de Graaff-Nauta van Binnenlandse Zaken. Zij stelde voor de bepaling te laten vallen dat identificeerbare stembiljetten ongeldig worden verklaard. Ze verwees hierbij naar het artikel in de Grondwet over het stemgeheim, dat volgens haar over een recht sprak en niet over een plicht.¹⁹ De fractie van de PvdA verzette zich tegen deze interpretatie van de Grondwet. Het uitbrengen van een stem diende niet controleerbaar te zijn, want dat zette de deur open voor het uitoefenen van dwang.²⁰ De Tweede Kamer schaarde zich achter deze opvatting en nam een amendement aan waardoor het huidige artikel in de Kieswet kwam, dat bepaalt dat identificeerbare stembiljetten ongeldig zijn.²¹ De discussie was haast een kopie van de gedachtewisseling uit 1850 tussen Thorbecke en de Kamer

met bovendien dezelfde uitkomst: stembiljetten mogen niet identificeerbaar zijn.

Ook andere artikelen uit de huidige Kieswet wijzen in de richting van het verplichte karakter van het stemgeheim. Zo dient de kiezer na ontvangst van het stembiljet naar het stemhokje te gaan om het daar alleen in te vullen. Hij moet het stembiljet dichtvouwen voordat hij het stemhokje verlaat.²² De kiezer mag dus niet in het bijzijn

Het stemgeheim in Nederland is dus geen optie, het is dwingend

van anderen zijn stembiljet invullen. Hij mag het ook niet aan anderen laten zien nadat het is ingevuld. Zoals eerder vermeld, formuleerde de Kieswet van 1896 dit veel duidelijker: aan de afgeschermdde lesenaar geschiedt 'de invulling van het stembiljet in het geheim'.²³ Deze expliciete omschrijving van het verplichte karakter van het stemgeheim werd in 1965 om onduidelijke redenen afgezwakt tot de formulering dat in het stemhokje 'de kiezers hun stem in het geheim kunnen uitbrengen'.²⁴ In 1989 verdween deze passage helemaal uit de Kieswet. In tegenstelling tot de bovengenoemde kwestie rond de ongeldigheidsverklaring van identificeerbare stembiljetten kreeg Staatssecretaris De Graaf-Nauta hier wel haar zin, maar dat was vooral omdat de Kamer aan de wijziging van dit artikel nauwelijks aandacht besteedde.

Natuurlijk staat het iedereen vrij om te zeggen op welke kandidaat of partij hij heeft gestemd, maar de gedachte achter het stemhokje en het niet-identificeerbare stembiljet is dat hij het niet kan bewijzen. Het stemgeheim in Nederland is dus geen optie, het is dwingend. De

huidige tolerantie tegenover het identificeerbaar fotograferen van het ingevulde stembiljet vindt noch steun in de wetsgeschiedenis noch in de relevante artikelen van de huidige Kieswet.

Slot

Tussen 1896 en 1928 stemde iedereen in het stemhokje. Stemvrijheid en stemgeheim waren volledig gewaarborgd. Sindsdien is daar geleidelijk verandering in gekomen. Telkens nieuwe vormen om een stem uit te brengen zorgden ervoor dat tegenwoordig 10 tot 12% van de kiezers zijn stem uitbrengt op een manier waarbij stemvrijheid, stemgeheim of beide in het gedrang kunnen komen. En dit percentage zal naar verwachting alleen maar toenemen door een stijgend aantal kiezers woonachtig in het buitenland, maar vooral door de 'stemfie'. Het fotograferen van het eigen stembiljet schendt niet alleen het stemgeheim, maar het heft ook de facto het stemhokje als afgesloten ruimte op. Wanneer het fotograferen van het stembiljet verder zou toenemen, en dat is gezien de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 niet bepaald denkbeeldig, dan kan het stemgeheim in Nederland ernstig onder druk komen te staan. Het hoeft niet lang te duren voordat een kwart van de kiezers zijn stem niet meer in het geheim uitbrengt. De deur voor misbruik als het verkopen van stemmen wordt dan wijd opengezet. Ook valt dan niet meer goed te beargumenteren waarom een kiezer zijn ingevulde stembiljet niet aan een andere persoon in het stemlokaal mag laten zien alvorens hij het in de stembus werpt. Dat dit ernstige gevolgen kan hebben voor het vertrouwen in de eerlijkheid van de Nederlandse verkiezingen hoeft weinig betoog.

Een verbod op de 'stemfie' is overigens eenvoudig. In de Kieswet hoeven alleen twee zinnen opgenomen te worden die, net als tussen 1896 en 1965, het verplichte karakter van het stemgeheim regelen: 'De kiezer stemt in het geheim. Het is niet toegestaan het stembiljet vast te leggen'. •

17. Nieuwe technologische ontwikkelingen als Google Glass of een camera in een contactlens zullen het steeds moeilijker maken om te constateren of een kiezer een foto van zijn ingevulde stembiljet maakt. Onopgemerkt een stemfie maken, zal echter ook met deze nieuwe technologie moeilijk zijn.

18. Art. N7 lid 3 Kieswet: 'Voorts is ongelukkig de stem [...] waarbij op het stembiljet bijvoegingen zijn geplaatst waardoor de kiezer kan worden geïdentificeerd'.

19. *Kamerstukken II 1988/89*, 20264, 8, p. 133; *Kamerstukken II 1988/89*, p. 67-5791.

20. *Kamerstukken II 1988/89*, 20264, 14,

p. 44-45; *Kamerstukken II 1988/89*, p. 67-5791.

21. *Kamerstukken II 1988/89*, p. 71-5940.

22. Art. J 26 lid 1 en 2 Kieswet.

23. Art. 69 Kieswet 1896.

24. Noch in de memorie van toelichting noch tijdens de parlementaire behandeling

werd aan deze wijziging enig woord gewijd, behalve de opmerking dat de nieuwe redactie nodig was in verband met de invoering van stemmachines, *Kamerstukken II 1964/65*, 7940, 3, p. 13.